

Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban

(1880-1914)

A török kiűzése után 1716-tól 1778-ig a Maros, a Tisza és az Al-Duna által közrefogott területet a latin *Banatus Temesiensis*, azaz 'Temesi bánság' néven katonai igazgatás alá helyezték, és határőrvidékként kormányozták. A nemesi vármegyéék visszaállításával visszatért a polgári kormányzás is, s a katonai igazgatás Pancsova és Fehértemplom szűkebb környezetére szorítkozott, mígnem (1871-ben) az Al-Duna mellékét is „polgárosították”, s a vármegyéékhez csatolták. A fenti latin szó szerkezetben szereplő Banatusból szóvégeelhagyással keletkezett a német *Banat*, mely 1748-ban *Temesvári Bánát* alakban megjelent a magyar írásbeliségben, majd tájnévként a szerb és a román nyelvben is gyökeret vert (KISS 1980: 89). Tudatos magyar kutatók azonban mindig is a középkorban már használatos *Bánság* elnevezéshez ragaszkodtak. Így Galgóczy Károly „Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája” című könyvében (Pest, 1855), vagy Kálmány Lajos, a vidék néprajzi felfedezője, aki a *Temesköz* tájnévet használta legszívesebben.

Az 1930-as években Prinz Gyula foglalkozott behatóan a térség földrajzi tagozódásával. Azt találta, hogy a Delibláti-homokpusztság és az alibunári nagy mocsár elkülöníti a síkságnak a Berzava folyó és az Al-Duna közötti részét, mely a Karas teknőjével együtt a hegyaljai vidékek között foglal helyet. Bizonytalankodását jelzi, hogy pár lappal odébb már azt írja, hogy a földrajzban „a Béga-mocsarak választják két részre a Bánságot” (PRINZ é. n. [1938] I. 338, 340).

Tanulságos a terület igazgatásának középkori szerveződése is. A 11. század közepén még az egész Maros–Tisza–Duna közti területet a hatalmas *Csanád* megye igazgatta. Belőle vált ki a 12. század közepéig *Temes*, *Keve* és *Krassó* vármegye. Utóbbi kettő az Al-Duna mellékét ölelte fel. A középkori Keve megye igazgatási központja *Kevevár*, a későbbi Temeskubin (ma Kovin), melynek várára 1071 óta vannak hiteles adata-

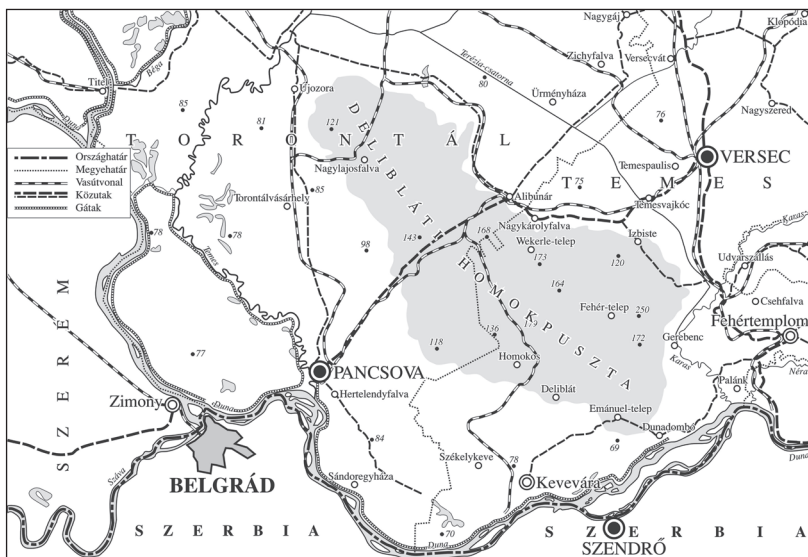
ink (KRISTÓ 1996: 182–185).¹ *Torontál* vármegye csak a 14. században szerveződött meg, s magába olvasztotta Csanád, Temes és Keve megye összehordó, de a megyeközpontoktól távoli részeit.

A Prinz-féle *Aldunatáj* lényegében az egykori Keve megyét és a korai Krassó megye nyugati, síksági részét öleli fel. Ennek a Duna-melléki térségnek jellegzetes tájegysége volt a *Maksond-mező*. Ez a régi magyar tájnév századokkal ezelőtt feledésbe ment, kikopott az élő emlékezetből. Bizonytalanok vagyunk lokalizálását illetően is. Az biztos, hogy a Temes, a Krassó (Karas) és a Duna által határolt térségben kell elhelyeznünk, sőt meglehet, hogy a később *Delibláti-homokpuszta* néven ismert hátságot nevezték meg vele. Valószínűleg helységnévből vált tájnévvé. Ma a homokpuszta egyik dombja viseli ezt a nevet, a 15. században pedig a mai Alibunárt ismerték *Maksond* néven (PRINZ é. n. [1938]. I. 312, JUHÁSZ 1988: 89). Oláh Miklós 1536-ban írja: „A Temes folyó és a Duna között van egy mező, melyet *Maxons mező*-nek hívnak, ennek erdővel borított közepén Érsomlyó vára, Temesvár felé pedig egy másik, Somlyó föld vára látható” (OLÁH 1985: 69). Ez a leírás egyértelműen tájról, vidékről szól.

A 18–19. században egymás szomszédságában terült el a Dél-Alföld legterjedelmesebb mocsárvidéke és legnagyobb homoksivataga. Ehhez járult még az Al-Duna hatalmas árterülete. Az al-dunai mélysíkok, az általuk közrefogott homokhátsággal és a velük keletről határos teraszokkal igazán változatos képet nyújtanak ma is. Hiszen a Delibláti-homokpuszta legmagasabb pontja 251 m (magasabb, mint a Gellért-hegy), az alibunári lecsapolt mocsarak szintje viszont csupán 75 m, a dunai ártér széle pedig alig 69–70 m-re van a tengerszint fölött. Ezek a térszíni viszonyok okozák, hogy a Deliblát, Alibunár síkja, a Karas (Krassó) völgye vagy a dunai mélysík felől tekintve egyáltalán nem nyújt alföldi jellegű képet (PRINZ é. n. [1938] I. 312).

A Temes és a Karas folyó között egy kb. 60 km hosszúságban elnyúló hátság emelkedik el a síkságból, amit már Cholnoky a legérdekesebb törmelékkúpnek mondott az Alföldön (CHOLNOKY é. n. 161). Erre hordta rá a keleti, délkeleti irányból fúvó szél azt a roppant tömegű homokot, amelyből a Delibláti-puszta felépült. A Temes, a Berzava és a Krassó által közrefogott területen, mintegy 700 négyzetkilométert foglalt el még 1890-ben is a homoksivatag és a mocsár. Az Alibunári-mocsár Torontál, a Delibláti-homokpuszta legnagyobb része Temes megyéhez tartozott akkoriban (HERRMANN 1891: 538).

¹ Itt kell megjegyezni, hogy a Keve helynév személynévből keletkezett, szótöve a magyar *kő, kőv-* főnév (KISS 1980: 534).

A Deliblát-homokpuszta és környéke a 19–20. század fordulóján

A hatalmas, ellipszis alapú homokvidék természetföldrajzi alapon három részre osztható fel: a) a Duna árterével határos déli, délkeleti deflációs rész, amelyről a *kossava* már annyira letakarította a homokot, hogy a szélvájta mélyedésekben felbukkant a talajvíz. E tavacsák, pocsolják helyi neve: *bara*. b) Ettől északnyugatra van az igazi homokpuszta, a hajdani Magyar Szahara. Ezen a tájegységen láthatók a futóhomok változatos formációi, számos északnyugat–délkeleti irányú homokgerinc, szélbarázda, sok-sok dűne, garmada, barkán. c) A hátság északnyugati részén (Torontálban) a pusztán már a 19. század végén is legeltető állattartás, pásztorkodás folyt. A növényzet megbontása, a talaj szántása, művelése azonban ott is kockázattal járt (CHOLNOKY é. n. 162–164, BULLAMENDÖL 1947: 213).

Dél-Bánság legnevezetesebb és egyben legkárosabb szele, a *kossava*, a romániai síkságról kel át a hegyeken, és meleg főn szélként csap le az Al-Duna vidékére. Tavasi és őszi napéjegylenlőség idején támad, s olyankor 3-5, sőt 6 hétig is szakadatlanul tart. Sokan és sokat írtak róla, legbelsőbben Róna Zsigmond, s nyomdokain járva Cholnoky Jenő. Cholnoky adta azt a magyarázatot, miszerint a *kossava* az újpleisztocén idején a Duna medréből kifújt homokot halmozta fel a deliblátai törmelékplatójára. Ez a tartós, olykor viharos erejű szél mindent felforgat, elpusztít, ami az útjába kerül és mozdítható. Alig észrevehető megszakításokkal, 5-7-es erősséggel szokott dühöngeni heteken át a 19–20. században is. Gyökerestül kifújja a

talajból a füveket, a cserjéket, a csemetefákat, sőt a nagyobb fákat is. Megbolygatja a talajt, a szélhajtotta homokszemek szétszaggatják a rügyeket, a növények leveleit, a kukoricaszárról is leszaggatja a szél a leveleket, s a *kossava* elültével az ültetvények olyanok, mintha jégverés érte volna őket (CHOLNOKY 1907: 11, HERRMANN 1891: 539–540, BOROVSZKY é. n. [1914] 12, BULLA–MENDÖL 1947: 207). Az erős szélzúgásban a szabadban dolgozó emberek egymás szavát is alig hallják. Idegesen kiabálva, tőszavakban közlik egymással mondandójukat, s a földművesek kétségbeesetten próbálják menteni a még a mezőn lévő termékeiket, így a kukoricaszárat is, a marhaállomány takarmányozására.

Dél-Bánság erdősültségének történeti változásait kevésbé ismerjük. A Delibláti-homokhátság szélről kifújó déli peremén látható televénytartalmú rétegek arra vallanak, hogy ott a homok koronként megállapodott, majd ismét megindult. Temes megye ezen vidékének erdősültségéről számos feljegyzés tanúskodik 1691-ből, s az 1701–1716 közötti évekből. Az erdők pusztulását 1778-ra teszik, amikor megindult a vidék betelepítése – főként román és szerb állattartó lakosokkal –, s ezzel az erdők pusztulása is felgyorsult. Olyannyira, hogy II. József 1788-ban már elrendelte a homokvidék fásítását (BOROVSZKY é. n. [1914] 5). A futóhomokkal borított puszta túlnyomó része a királyi kamara birtokába került. Ezt a Károlyfalva, Gerebenc, Dunadombó, Deliblát és Homokos (Mramorak) között elterülő, középső részét nevezték Magyar Szaharának, melynek megkötése a kiegyezést követő évtizedekre maradt (BOROVSZKY é. n. [1914] 3, 5).

A Delibláti-homokpuszta fásítását ugyan II. József már 1788-ban elrendelte, de ténylegesen csupán az 1818–1843 közötti periódusban tették meg az előkészületeket. A „katonai végvidék” bécsi kormányzata 1810-ben kezdte el a tanácskozásokat, és 1815-ben készült el az első tervezet. Azt 1818-ban aztán jóváhagyták, és hatvan esztendőig irányoztak elő a fásítás megvalósítására. A 19. század első felében főként kísérletek folytak. Az 1844 és 1871 közötti második szakaszban mintegy 500 hold erdőt telepítettek, s már akáccal is kísérleteztek. Az 1872–1877 közötti néhány évben a magyar pénzügyminisztérium 818 hold futóhomokot erdősített be, főként akácot, nyárfát és fekete fenyőt használva a telepítéshez. 1878 és 1898 között még eredményesebben haladt a homok megkötése. Húsz év folyamán több mint 5200 holdat fásítottak be az orsovai és a lugosi magyar királyi erdőgazdaság szakmai irányításával. Végül a kincstári birtokkezelőség 1899–1914 közötti periódusában a 9200 holdat is meghaladta az új ültetvények területe. Cholnoky kommentárja szerint az abszolutizmus idején az osztrák erdészek nem bírtak a *Delibláti-puszta* homokjával,

majd a magyar erdészeknek gyönyörűen sikerült e nagy feladat elvégzése (HERRMANN 1891: 540, AJTAY 1912; BOROVSZKY é. n. [1914] 16, CHOLNOKY é. n. 164).

A deliblái futóhomok megkötése, fásítása másoknak is példát adott, és tapasztalatokkal szolgált. Az ottani sikereken felbuzdulva Szeged, Szabadka és Pest városa is fásításba kezdett az addig hasznavehetetlen homokpusztákon (BARTHA 2000: 14). A deliblái homoksivatag fásítása az 1890-es években újabb fordulóponthoz ért. 1891-ben a kincstári területnek már csupán 1/5-ét (11 900 kat. hold) borította sívó homok. Annak egy kisebb részét természetvédelmi területként kívánták megőrizni.² Másik, az előbbinél jóval nagyobb részét szőlővel kívánták beültetni, s azokat a szőlőmunkásokat kívánták a homokra letelepíteni, akiknek a Balaton-felvidéken a filoxéra azokban az években pusztította el a létalapját (HERRMANN 1891: 542). Az 1890-es években megindult szőlőtelepítésnek köszönhetően jött létre néhány új „telep” a Deliblái-pusztta peremén, nevezetesen *Emánuel-telep* Dunadombó (Dubovác), *Wekerle-telep* Nagykárolyfalva (Karlovac), *Fejér-telep* Izbistye, *Pálffy-telep* Gerebenc (Grebénac) határában (BOROVSZKY é. n. [1914] 40, 53, 78). A Zalából, majd Bácskából és a Bánságból (pl. Ittebéről) jött telepesek 2-7 hold nagyságú parcellákat igényelhettek. A vételárat fedező bankkölcsönöket 6%-os kamat terhelte. A kincstári homokpuszta parcellázásával keletkezett telepeket politikusokról nevezték el. Fejér Miklós államtitkár, Pálffy Elemér országgyűlési képviselő, telepítési kormánybiztos, Wekerle Sándor miniszter bábáskodtak a homokra épült telepek alapítása körül. A magyar telepesek küzdelmét a futóhomokkal kezdettől fogva csaknem kilátástalanná tette az eladósodás, az anyagi elnyomódás (KALAPIS 1979: 236–237).

Ez a telepítési akció nem a telepesek, hanem az államkincstár hasznát szolgálta. Csodával határos módon a homokra épült telepek közül kettő ma is él, noha szőlőültetvényei a II. világháború végén kipusztultak, s a gazdák közül sokan már a század elején továbbálltak. A homokhátság új telepesei kezdettől fogva *hegyközségi* szervezetbe tömörültek, melynek élén a *hegybíró* állt. 1890-ben a Deliblái-pusztán 285 hektáron telepítettek szőlőt, 1900-ban pedig Temes megyében már 826 hektár immunis homoki szőlőt írtak össze (BOROS 2000: 256–257). Temes

² A kincstár deliblái birtokán már az 1900-as évek elején kihalítottak 500 kat. holdat, hogy „természeti emlék”-ként megőrizték érintetlenül, őseredeti állapotában a pusztta jellegzetes, eredeti növényzetének megmentése céljából. Lásd BOROVSZKY é. n. [1914] 172. Ez a hazai természetvédelem egyik korai példája.

és Torontál homoki szőlői természetesen az említett homokhátságon keletkeztek.³

A homokhátság művelésbe vételének elsődleges feltétele volt a víznyerés. Cholnoky egy ősi eljárást örökített meg, nyilván a vidék hagyományos román és szerb pásztorkodásából. „Itt csak az állatok itatása volt nehéz kérdés, ezért a pásztorok télen nagy hóvermeket ástak a homokba, azt jól betemették, nyáron az olvasztott hó levével itatták az állatokat” (CHOLNOKY é. n. 164). Másutt arról tudósít, hogy „[a] pusztán újabban számos kútat fúrtak, amelyek [...] 100–120 m mélységig mindig hasonló, finomszemű homokon hatoltak át, s mintegy 120 cm mélységben kavicsra jutottak, amelynek diónyi szemei elárulják a folyami eredetet” (CHOLNOKY 1907: 4).

1914-ben közli a delibláti kincstári birtokról Temes megye monográfiája, hogy a terjedelmes legelőterületek 200 méter mélységű és benzinmotoros szivattyúszerkezettel felszerelt, mélyfúrású kutakkal vannak ellátva. Azokból nyerik a legelő marha itatására szolgáló vizet (BOROVSKY é. n. [1914] 172). Tudjuk, hogy a vidék román községeiben elterjedt a lóvontatású járgányos kút. Vladimirovacon (Románpetrén) és határában még az 1970-es években is használtak a pásztorok számmal vontatott járgányos kútot. A fogaskerekű szerkezetet a folyton körbe járó igavonó tartotta mozgásban, s a hosszú vederlánc végeire két 50 literes favödrot szereltek. Míg az egyik üresen ereszkedett lefelé, a másik csordultig telve jött fölfelé (KALAPIS 1979: 248).

Fejértelep (ma Šušara) a homoksivatagban létesült 1890 és 1900 között. Azt követően állandósult, hogy pesti mérnökök 1900–1902-ben bővizű artézi kútot fúrtak a központjában, 1902-ben pedig mintegy három km hosszú vízvezetékét építettek az új telepések ellátására. A lakosság kezdetben hordóval hordta haza a vizet. A kút előtt egy községi esküdt ült, s az érkezők neki adták a vízhasználati cédulát. A házakba a vizet a két háború között csak szórványosan, az 1950–60-as években pedig tömegesen vezették be. A víznyomást egy homokbucka tetejére épített 18 000 literes tárolómedencével érik el. Legtöbb család tárol vizet saját tartályaiban. Azok általában 5–6000 literesek, de akadnak 15 000 litert meghaladó családi tárolók is (KALAPIS 1979: 248–249). A Delibláton, különösen az északkeleti részeken, nehezen lehet vízhez jutni, mégis vannak 60–80 méter mélységű ásott kutak is. Az 1960–70-es években

³ A szőlőtelepítés a Duna–Tisza közti homokhátságon és a Nyírségben az 1880-as években „futott fel”; az első kísérleti telepítés 1883-ban Kecskemét határában történt. Vö. BOROS 2000: 256.

még kifejezetten életveszélyes, mégis többek által gyakorolt foglalkozás volt a kútásás, minthogy munka közben számos kútásóra omlott rá a homok. Biztonságosabb módszer volt, ha betongyűrűket süllyesztettek le a homokba. Az 1890-es években létesült Fejértelep első kútja, a *Vaskút*. Nevét arról kapta, hogy a helyi kútások egymásra illesztett, összenittelt vasgyűrűkkel védték magukat a beomlástól. Vize erősen vasízú volt. Az 1900-as évek elején ástak már 30 méter mély kutakat is, melyeket téglával béleltek. A fejértelepi *Tégláskút* sajnos nagyon kevés vizet adott. A *Ferenc Jóska kútból* járgányos, vödörös szerkezettel húzták fel a vizet. Fejértelepen 1926-ban a víz kiemelésére felszereltek egy szélmotort is, de az már régen használaton kívül van (TARI 1985: 142).

A homok megkötésének az erdőtelepítésben kialakult módját részlegesen a szőlőtelepítők is követték. Erdőmunkások csemeteültetéskor 50–60 cm hosszúra vágott borókagallyakat (*Juniperus communis*) fektettek a homok felszínére, s azokat legalább egy kapavágásnyi homokkal fogatták le (BOROVSKY É. N. [1914] 16). A futóhomok megkötésének paraszti módszereit, eszközeit a néprajzi kutatás a Duna–Tisza közti *Homokhátság*-ról részletesen leírta. A *hegyhúzó* a felszín elegyengetését, a buckák, dűnék eltüntetését szolgálta. A *szalmanyomó henger* (*fogashenger, tuskéhenger*) a szalma talajba juttatását segítő fogatos eszköz volt. Holdanként legalább két szekér, azaz 12–18 mázsa szalmát kellett tavaszonként a homok megkötése végett felhasználni. Szalmát pótló törek, venyige, falevél, gallytörmelék, szerves trágya nélkül sem lehetett a homokot megkötni, a felszínén termőtalajt kialakítani. A homok megkötése, termővé tétele tengernyi munkát s még több szerves anyagot kívánt (lásd NAGY 1956, NAGY 1971, FÜR 1983). A deliblái paraszti gyakorlatot részleteiben nem írták le, de nem sokban különbözhetett a Duna–Tisza közti Homokhátságtól. A Pálffytelep (Gerebenc közelében) 1895. évi hegyközségi rendtartása kimondta, hogy a nyitott homokhelyeket „szalmával, trágyával, polyvával vagy más alkalmas anyaggal kell rendesen leszórni és felkapálni”. Meghagyta azt is, hogy minden birtokos köteles az uralkodó szél által feltakart helyeket az „iránylagosan mindig készenlétben tartandó szalmával (egy holdra legalább egy *hosszú fuvar* számítva) megkötni” (KALAPIS 1979: 238).

A Deliblái-homokpusztán a vékony növénytakaró – noha már közel 200 éve gondolják – igen sérülékeny. 1928-ban az egykori Wekerle-telep közelében felszakították a füves gyepet, és a homok egykettőre betemette a Temeskubin (Kovin)–Vladimirovac (Románpetre) közötti vasúti vágányokat. 1947-ben Fejértelepen (Šušara) 250 hektár termőföld vált újra parlaggá hasonló vigyázatlanság következtében (KALAPIS 1979: 225). Itt kell megjegyezni, hogy a deliblái szőlőkultúra kialakításában a bán-

sági németeknek fontos szerepük volt. Közülük kerültek ki a tehetősebb gazdák, akik nagyon értékelték a szőlőhöz, s Wekerle-telep, Pálffy-telep megszűnéséhez hozzájárult a németek kitelepítése. Fejértelepen is éltek németek a két világháború között, s valószínűleg ők hozták a már említett vízkiemelő szélmotort is. Akkoriban a faluban több volt a bor, mint a víz. Házanként legalább 1000 litert lehetett számítani. Az 1920-as években sok magyar települt a homokhátságra. *Két lánc* otthoni föld árán vehettek *tíz lánc* földet a homokon (TARI 1985: 131, 146). A négy magyar szőlőművelő telepből kettő ma is él. *Fejértelepet* (Šušara) 1980-ban 720-an lakták. Kijáratuk Versec felé van a faluból, az ottani magyar iskola fogadja gyermekeiket is. A hajdani *Emánuel-telep* Šumarak néven már az 1970-es években kezdett üdülőfaluvá válni Dunadombó közelében. 1980-ban 200–250 állandó magyar lakosa volt, és vízvezetékkel rendelkezett. Mindkét magyar faluban nagy hagyománya van az erdei gyűjtögetésnek. Belgrádot ők látják el korai hóvirággal, később gyöngyvirággal. Régtől fogva gyűjtik a cserszömörécét, a borókabogyót (aminek a gyűjtési módszerét már Ajtay Jenő is megörökítette 1902-ben az *Erdészeti Lapok*ban), a sikárgyökeret, a szappangyökernek nevezett buglyos dercefüvet, s adják el jó pénzért ipari feldolgozóknak (KALAPIS 1979: 239–243, TARI 1985, AJTAY 1902). Az utóbbi évtizedekben sokan átálltak a kertészkedésre, a paprikatermesztésre, mások friss túrót, tejfelt, vaját hordanak a közeli városok (Versec, Pancsova, Belgrád) piacaira.

A magyar erdészek mellett főként a szőlőtermesztő telepeknek köszönhető, hogy a Delibláti-homokpuszta az utóbbi száz–százharminc esztendőben tovább zsugorodott, noha még ma is 35 km hosszú és 10–12 km széles.

Az Al-Duna ármentesítése és a mélysík betelepítése még a katonai igazgatás idején, az 1860-as években elkezdődött. Néhány év alatt nyolc telepes község létesült több mint 8600 német ajkú lakossal. Feladatuk az volt, hogy az „al-dunai réti földek” néven ismert, mintegy 155 000 holdas területet töltésekkel mentesítsék az árvizektől, és az így nyert földeket művelés alá vonják. Ám a kezdetleges töltéseket már az első árvíz elmosta, és a nyolc új község közül hét háromszor ment tönkre pár éven belül. Az 1868-ban telepített Marienfeld, Ivanovo, Gyurgyevo községet az 1876. évi árvíz ismét elmosta. A telepések szétszéledtek, egy részüket pedig új helyekre telepítették át (HERRMANN 1891: 536–537, BOROVSKY É. N. [1912] 197).

1882-ben alakult meg a *Pancsova–Kubini Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat*, hogy a két város közötti ártereket (a VI. és VII. dunai öblözetet) ármentesítse és további vízkárok ellen megvédje. Az igazi, erős védművek csak ezt követően épültek meg. Fölépült közel 61 km hosszú-

ságban a dunai árvédelmi töltés, elkészült 199 km csatorna, 17 gát- és csatornavigyázó őrház, két gátbiztosi és tisztai lakás, két zsilip és két szivattyútelep (JANKÓ é. n. [1912] 197). A magyar közvélemény, a budapesti sajtó 1882-ben „hangosan követelte”, hogy az ármentesítéssel nyert kincstári területre Bukovinában élő és onnan „visszakivándorló” székelyeket telepítsenek le. Még abban az évben megalakult Somssich Pál elnökletével egy országos bizottság, mely később a *Csángó-magyar egyesület* nevet vette fel. 1883-ban Odescalchy Artúr herceg vezetésével küldöttség utazott Bukovinába, hogy az ottani székelyek közül ezer munkást kiválasszon a gátak építésére, azzal az ígérettel, hogy az Al-Dunánál végleg meg is telepedhetnek. A jelentkezők költöztetéséhez szükséges összeg – mintegy 100 000 forint – néhány nap alatt összegyűlt közadakozásból. Végül is Bukovinából a tervezett 1000 helyett 3460 fő települt át Pancsova vidékére – három csapatban. Ők voltak Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve új honfoglalói (HERRMANN 1891: 537–538). Az al-dunai székely telepések összesített lélekszáma 1910-ben már 6389 fő volt, s az al-dunai székelység erős támaszul, falusi hátországul szolgált Pancsova és egész Dél-Bánság magyarságának. Egyébiránt az 1883 és 1899 közötti állami telepítések a térség nemzetiségi összetételét nem változtatták meg alapvetően (KOCSIS 2000: 148). A hét új magyar telep mellett egy-egy német és szlovák többségű falut is telepített a kincstár, s a németek, bolgárok, szlovákok expanziója, földvásárlása sok új szórvány, diaszpóra kialakulásához vezetett.

A Bánság folyóinak szabályozása, mocsarainak lecsapolása már a 18. század közepén elkezdődött. Először Temesvár vidékét mentesítették a város alatt hajózható *Bega-csatorna* megépítésével. Azt követően fogtak a Berzava és a Moravica által táplált *Illáncsai-* és az *Alibunári-mocsár* lecsapolásához. Utóbbi egy nagy, ellipszis alakú, lefolyástalan süllyedéket foglalt el, melynek peremén számos újonnan telepített község élt (Alibunár, Károlyfalva, Temesmiklós, Hácnsa, Keviszölös). Az 1760–70-es években Fremant belga mérnök tervei szerint folyt a munka. Előbb kiásták a *Berzava-csatornát* Dentától csaknem Bókáig, ahol a Temesbe ömlött. Majd megásták a *Terézia-csatornát*, mely Szentjános községtől Bótosig tartott, ott torkollott a Temesbe. A három főcsatornából és számos mellécsatornából álló hálózat hossza elérte a 72 km-t, s a később kiépült csatornarendszernek is ez képezte a gerincét. Összesen mintegy 150 000 kat. hold terület ármentesítését oldották meg a 18. századi Bánságban (IHRIG 1973: 69).

Azonban a csatornarendszer később is állandóan fejlesztésre szorult, mert az erdőirtások okozta nagy árhullámok újabb töltéseket, töltésmaga-

sításokat és zsilipeket tettek szükségessé, miközben a lecsapolt terület egy része már elszikessedt. Temes és Torontál megye, illetve a magyar királyi kamara temesi igazgatósága az 1799 és 1808 közötti tíz évben is közel hárommillió közmunka-napszámot áldozott az árvízvédelmi, vízelvezetési munkálatokra (IHRIG 1973: 69, CHOLNOKY é. n. 165).

1891-ben nagy sikernek nevezték az Illáncsai-mocsár kiszáraitását, melynek fő eszköze a *Terézia-csatorna* volt. Ott akkor már régóta földművelés folyt, s az Alibunári-mocsártól elvett részeken szintén sok szántóföldet és rétet teremtett az egymást követő nemzedékek szorgalma. Különösen Zichyfalva és Szentjános terjedelmes határában, sőt már Alibunár közelében is. Megjegyezték azonban, hogy a munka teljes befejezése még hosszú évek erőfeszítését kívánja (HERRMANN 1891: 542).

Az építők és a helyi lakosok többször is abban a hitben ringatták magukat, hogy elkészültek a védművek, és nyugalomban élhetnek. Így a *Temes-Begavölgyi Vízsabályozó Társulat* 1911-ben jelentette, hogy „a Temes és a Bega völgyeinek majdnem 200 éven át szakadatlanul folytatott vízsabályozási és ármentesítési munkái befejezést nyertek” (JANKÓ é. n. [1912] 192). Hihették, hiszen pl. a *Terézia-csatorna* és a *Versec-paulisi csatorna* töltéseit 1 méterrel emelték az 1895. évi árvízszint fölé, 3 méter koronaszélességre erősítették meg a gátjait, fenekét pedig átlag 1,5 méterrel mélyítették. A verseci csatornát is bekötötték a Terézia-csatornába, s megerősítették a többi mellécsatorna töltéseit. A bánági munkálatok folytatására az említett Társulat az 1885. évi XXVII. és az 1897. évi XXI. tc. értelmében kereken 12 millió korona állami támogatást kapott (JANKÓ é. n. [1912] 192).

Bármilyen eredményes is volt a Társulat, s volt joggal büszke az elkészült töltésekre, csatornákra és zsilipekre, 1912-ben az egész Délvidéket újabb katasztrófával sújtotta egy soha nem látott hevességű árvíz. A Temes árhulláma Parác községnél az épülő híd lábánál álló nagy munkásbarakot „magával ragadta, azt az újpécsi hídnak nekivitte, a hidat felemelte és szintén továbbvitte, azután azt a csebzei hídnak sodorta neki és annak jármáihoz fektetve, csaknem az egész átfolyási szelvényt elzárta. Ezáltal hirtelen csaknem méteres duzzasztás keletkezett...” (BOROVSKY é. n. [1914] 159).

A Bánág folyószabályozásain, csatornaépítésein az 1780-as évek óta dolgoztak magyarok is. Több vegyes nemzetiségű falu magyar lakossága, mint a Temes hídjánál épült Temesség, s részint a Berzava melletti Omor magyarsága a folyószabályozás, hidépítés munkásainak leszármazottja (PALÁDI-KOVÁCS 1973: 296–298). A vízmentesítés munkálatait az 1880 és 1914 közötti években főként magyar munkások végezték a

Dél-Bánságban is. Zichyfalva (Plandište), Szentjános (Barice), Alibunár, Nagygáj (Veliki Gaj), Temespaulis (Pavliš), Temesvajkóc (Vlajkovac) körzetében a munkálatok az 1950-es évekig elhúzódtak.

Az 1920–30-as években főként Versec és Alibunár térségében építettek tovább a csatornarendszert. A Karas-völgyi Udvarszállásról is folyamatosan oda volt 10-12 férfi „kubikmunkán”. Versecről szintén főként a magyarok jártak kubikolni, s együtt dolgoztak az udvarszállásiakkal. A verseci munkások minden este hazajártak, de a Paulisról, Temesvajkócról, Versecvátról (Vatin), Nagygájról, Ūrményházáról (Jermenovci) való magyar kubikosok barakkban laktak, és hetente csak egyszer mentek haza. Szombatonként hazavitték őket lovas kocsin, de hétfőn gyalog mentek vissza a munkába. Talicskát, szerszámot minden kubikos otthonról vitt a munkahelyére.

A dél-bánsági falusi települések magyar diaszpóráit a 19. század végén főként az ármentesítések kubikosai és a földesúri majorok béresei hozták létre. Ezek teljes lélekszáma akkoriban 3-4 ezer főre tehető. Néhány fontosabb telep magyar lakossága 1910-ben és 1991-ben:⁴

	1910	1991
Alibunár	267	
Nagykárolyfalva	151	125
Temesvajkóc	284	267
Temespaulis	260	56
Zichyfalva	286	244
Nagygáj	743	14
Versecvát	78	99
Nagyszered	415	140

A kubikosokból és az uradalmi béresekből álló diaszpórák 1920 után a Romániához és a Jugoszláviához csatolt bánsági falvakban egyaránt meg-

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet (1912) 146–347. Az 1981. és 1991. évi jugoszláv népszámlálás adatait a Teleki Intézet adatbázisából vettem. Dippold Péter és Sebők László kollegiális segítségét e helyen is megköszönöm. A magyar közösség részaránya Vatin (Versecvát) községben 30%, Vlajkovac (Temesvajkóc) esetében 20%, Veliko Središte (Nagyszered) községben 10%, a többi helységben 10% alatt. Általános tendencia a falusi lakosság szám és azon belül a magyarság számának csökkenése. Helyenként stagnálás és enyhe növekedés is megfigyelhető, pl. Stari Lec (Óléc) magyarsága 1991-ben 197 fő (22%), Hajdućicáé (Istvánvölgy) 121 fő (9%).

gyengültek. Mindkét országban kizárták őket a földosztásból, s fogyatkoztak a korábbi munkalehetőségeik. Többségük a városok, ipartelepek felé indult. A Jugoszláviához tartozó bánági tájakról sokan vállaltak munkát Nyugat-Európában. Előbb külföldi munkavállalás, városba költözés tizedelte a Dél-Bánság falusi magyarságát, később a végleges kivándorlás is. Sokan húzódtak át a Bácskába, s ez a belső migráció napjainkban is tart. 1963 és 1973 között a kivándorlás első nagy hulláma már lezajlott. Egyedül Ausztráliába 8057 vajdasági magyar emigráns érkezett abban az évtizedben. Jó részük a bánági falvakból, az ottani magyar diaszpórákból vándorolt ki (PALÁDI-KOVÁCS 1999: 170, 173. Az ausztráliai kivándorláshoz: KUNZ 1985: 139, 142).

Összefoglalásul megállapítható, hogy a Dél-Bánság a török hódoltságot követően elvadult természeti táj képét mutatta. Az elsivatagosodott Deliblati-homokpuszta, a malária melegágyának számító mocsarak félelmetes hírűek voltak a 18–19. században. Joggal riasztották a külföldről érkező utazókat, a határra vezényelt katonaságot, a nyugat-európai telepeket, sőt a Magyar Királyság más vidékein élőket is. A *bánati láz*, *bánati posláz*, *banater Fieber*, *ungarischer Fieber* még 1907-ben is sújtotta Torontál és Temes megye déli járásait. A malária, a váltóláz nem csak az orvosi és az útikönyvekben rontotta Magyarország és a Bánság képét a külföld szemében (DEÁKY 1999: 147–149).

Ilyenformán a futóhomok megkötése, a mocsarak lecsapolása, a folyók szabályozása a közvetlen gazdasági hasznon túlmenően közegészségügyi, idegenforgalmi és más haszonnal is járt. Voltaképpen ezekkel a hatalmas tájépítő munkálatokkal vált lakhatóvá a Bánság déli része, s vált élhetővé a 19–20. századi emberek számára is. A kultúrtáj építésének közel 300 éves folyamatában a dualizmus korának, az egymást követő magyar kormányoknak, az államigazgatásnak, a kincstárnak és a helyi igazgatásnak kiemelkedő szerepe volt. Ebben a tartós tájalakító tevékenységben a politikai központok, így a bécsi udvar, majd a magyar országgyűlés és a kormány tűzték ki a célokat, alkották a törvényeket és a rendeleteket, teremtették elő a pénzügyi fedezet legnagyobb részét. A végrehajtásban a helyi igazgatás, a különböző társulatok, gazdasági egyesületek, földbirtokosok szerepe volt meghatározó, s a felkészült földmérők, vízépítő mérnökök, erdőmérnökök, tudósok szerepe is kiemelkedő.

Végül, de nem utolsósorban a töltéseket és csatornákat építő kubikosok, a futóhomokot megkötő erdőmunkások, szőlőtelepítő bérlők és kisbirtokosok, a gazdasági menekülteként a Dél-Bánságba érkező kétkezi magyar emberek százairól is szólnunk kell. Érdemes számon tartanunk, hogy a magyarok zöme viszonylag későn, 1880 és 1910 között, de a legnehe-

zebb munkák elvégzésére ment az Al-Duna mellékére, s velük emelkedett 82,3%-kal a dél-bánsági magyarság lélekszáma, miután megtelepültek (KOC SIS 2000: 148). Számukat messze meghaladó mértékben vállaltak részt a természetet átalakító nagy vállalkozásokban, és már kezdetben sem volt semmi kiváltságuk. Éppen ellenkezőleg: a kincstár és a bankok méltánytalan feltételeit nyögték, s maradtak a 20. században is proletárok, akiket a szerb (jugoszláv) hatalom kizárt a földosztásból a nagybirtokok parcellázása során. Szociális helyzetüknek a taglalása azonban már egy másik, egy történeti-szociológiai írásnak a tárgya lehetne.

Irodalom

- AJTAY Jenő 1902. A deliblati futóhomokról. *Erdészeti Lapok* XLI. 26–46.
- AJTAY Jenő 1912. A deliblati kincstári homokpuszta ismertetése. *Erdészeti Lapok* LI. 25–42.
- BARTHA Dénes 2000. Erdőterület csökkenések, fafajváltozások a Kárpát-medencében. In VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 11–24.
- BOROS László 2000. Az Alföld szőlő- és borgazdasága (18–20. század). In FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 243–258.
- BOROV SZKY Samu (szerk.) é. n. [1912]: Torontál megye. *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest
- BOROV SZKY Samu (szerk.) é. n. [1914]: Temes megye. *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest
- BULLA Béla–MENDŐL Tibor 1947. *A Kárpát-medence földrajza*. Egyetemi Nyomda, Budapest
- CHOLNOKY Jenő 1907. *A Deliblati homokpuszta*. Kny. az Erdélyi Múzeum-Egylet Nagyenyedi Vándorgyűlésének Emlékkönyvéből. Kolozsvár
- CHOLNOKY Jenő é. n. *Magyarország földrajza*. Franklin Kiadó, Budapest. Második kiadás: Pécs, 1929.
- DEÁKY Zita 1999. A bánáti poszláz a 19. század közepén. *Néprajzi Látóhatár* VIII. 147–162.
- FŰR Lajos 1983. *Kertes tanyák a futóhomokon*. Tájérténeti tanulmány. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HERRMANN Antal 1891. Pancsova és vidéke. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben VII*. Magyarország II. Budapest, 532–542.
- IHRIG Dénes 1973. *A magyar vízszabályozás története*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- JANKÓ Ágoston é. n. [1912]: Vízszabályozás és árvízvédelem. In BOROV SZKY Samu (szerk.): *Torontál vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 171–203.
- JUHÁSZ Dezső 1988. A magyar tájnévadás. *Nyelvtudományi Értekezések* 125. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest

- KALAPIS Zoltán 1979. *Bánát könyve*. Forum Kiadó, Újvidék
- KOCSIS Károly 1999. A délvidéki magyarság etnikai földrajza. *Néprajzi Látóhatár VIII.* 1–36.
- KOCSIS Károly–KICOŠEV, Saša 2000. Az etnikai térszerkezet átalakulása a mai Vajdaság területén (895–1918). In FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 143–151.
- KRISTÓ Gyula 1996. Az alföldi megyék kialakulása. In RAKONCZAI János–SZABÓ Ferenc (szerk.): *A mi Alföldünk*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 177–186.
- KUNZ, Egon 1985. *The Hungarians in Australia*. Melbourne
- NAGY Dezső 1956. A hegyhúzó. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956*. Szeged, 91–101.
- NAGY Dezső 1971. Újabb (külföldi) adatok a hegyhúzó történetéhez. *Agrártörténeti Szemle XIII.* 72–76.
- OLÁH Miklós 1985. *Hungária (1536)*. Magvető Kiadó, Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. *Népi Kultúra – Népi Társadalom VII.* Budapest, 291–326.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1999. Egy Karas menti magyar falu külső kapcsolatrendszere. *Néprajzi Látóhatár VIII.* Budapest, 163–190.
- PRINZ Gyula–CHOLNOKY Jenő–TELEKI Pál é. n. [1938]: *Magyar földrajz I.* Egyetemi Nyomda, Budapest
- TARI István 1985. *Homokba kapaszkodva*. Forum Kiadó, Újvidék